

ДИСКУРС У КОНТЕКСТІ ДОСЛІДЖЕНЬ ФРАНЦУЗЬКОЇ ФІЛОСОФІЇ ХХ СТОЛІТТЯ

О.А. Куць

В сучасній філософії поняття дискурсу не має однозначного тлумачення. З одного боку, дискурс розуміється в широкому соціально-політичному плані як основа і регулятор соціальних процесів, з іншого — він розглядається в контексті більш вузьких вербально-комунікативних практик (наприклад, аналіз дискурсу конкретно в лінгвістиці, чи трактування соціокультурної обумовленості мовленнєвих актів у філософії тощо). Про дискурс іноді говорять як про вербально артикульовану форму об'єктивації змісту свідомості, що регулюється певним типом раціональності, який найбільш поширений у тій чи іншій соціокультурній традиції. Сам термін «дискурс» виник у зв'язку з переосмисленням сосюрівської дихотомії «мова – мовлення». Одним із перших увів у обіг це поняття бельгійський лінгвіст Е. Бюссанс, який включив у сосюрівське протиставлення третій елемент — дискурс. На основі цього з'являється новий підхід до тлумачення дискурсу як здатності вмістити думку в формальні рамки мови. Пізніше теорія дискурсу переноситься в інші галузі гуманітарних наук, стає об'єктом для спостереження у різноманітних напрямках філософії. Чіткого і загальноприйнятого визначення дискурсу, яке б охоплювало всі випадки використання, не існує, і не виключено, що саме це посприяло широкій популярності даного терміну за останні десятиліття у зв'язку з поєднанням традиційних і нетрадиційних поглядів на мовлення, текст, діалог, стиль, мову.

Філософський енциклопедичний словник дає наступне визначення цього терміну. Дискурс (від лат. *discursus* — бесіда, розмова): 1) у логіці — це міркування, тобто послідовність логічних ланок, кожна з яких

залежить від попередньої і зумовлює наступну; 2) у метафізиці — це вид пізнання, опосередкованого універсумом апріорних форм чуттєвості і розуму. Дискурс тут протиставляється інтелектуальній інтуїції, тобто безпосередньому умоспостереженню істини; 3) у сучасній філософії — це «розмова», «бесіда», «мовне спілкування», «мовленнєва практика» будь-якої спільноти, яка опосередкована універсумом лінгвістичних знаків, соціальних інститутів, культурних символів [4, с. 156]. Тут же акцентується увага на тому, що у дискурсі не завжди переважає порядок, цілеспрямованість, регламентованість поведінки його учасників.

Дискурси можливі навіть тоді, коли полярно орієнтовані співучасники, які стикаються і протиборствують у них, відкидають будь-які загальнообов'язкові дисциплінарні правила поведінки, що уніфікують їх. Дискурс є нормальним, якщо він проводиться всередині прийнятого набору угод, які дозволяють відповісти на такі питання: 1) Що є релевантним у відношенні до справи? 2) Що означає відповісти на питання, яке обговорюється в дискурсі? 3) Що належить визнавати як задовільне заперечення, аргумент, доведення тощо? Дискурс вважається аномальним, якщо його співучасники або взагалі відмовляються прийняти згаданий вище набір угод, або вони не знайомі з раніше прийнятим набором конвенцій. Результатом такого дискурсу може бути будь-що — від нісенітничі до інтелектуальної революції. Дискурси можуть бути або формалізованими, або неформалізованими. В обох випадках у них здійснюється діалог (полілог) багатьох співучасників, серед яких можуть бути і носії штучного інтелекту (комп'ютери, комп'ютерні мережі). У процесі розгортання дискурсу відбувається не тільки установлення міжсуб'єктних зв'язків сторін, які діалогізують, а й розхитування, розмивання, стирання того, що їх розмежовує.

В цій статті робиться спроба дати короткий аналіз поняття дискурсу на ґрунті французької філософії ХХ століття, де вагомий внесок у розвиток теорії дискурсу зробили, з нашої точки зору, структуралісти та постструктуралісти (Р. Барт, М. Фуко, А.-Ж. Греймас, Ю. Крістева), які обґрунтували особливий погляд на цей феномен як на своєрідну рефлексивну мовленнєву комунікацію, що раціоналізує сфери комунікативної дії: наукову, соціальну, культурну.

На думку відомої дослідниці сучасної французької філософії С.В. Куцепал, «філософія постмодерну зосередилась на тексті, дискурсі, мові. Наслідком цього стало усвідомлення того, що мова значно більш серйозний суперник, за плечима якого століття існування, традиція, яка не піддається знищенню, та влада над тим, хто говорить,

вести його певним шляхом, відхиляючи його при цьому від об'єктів дискурсу. Завдяки нездатності мовців чинити опір мові, остання насолоджується, хизується своєю силою, примушує задовольняти себе» [3, с. 23]. Якщо ми говоримо про дискурс з точки зору постструктуралізму, можна залучити більш загальне поняття — дискурсивна практика (термін найбільш уживаний М. Фуко), як своєрідний цілісний процес вираження дискурсу. Дискурсивна практика це певне поле, у якому відображаються умови існування мовця. Іншими словами дискурс породжується особливими умовами — законами соціуму, його цінностями, віруваннями, його поглядами й переконаннями.

Французькі структуралісти й постструктуралісти, аналізуючи дискурс, прагнуть уточнити традиційні поняття стилю й індивідуальної мови. У такому випадку, термін дискурс описує спосіб говоріння і обов'язково має визначення який або чий дискурс, оскільки дослідників цікавить не дискурс загалом, а його конкретні різновиди, які утворюються за допомогою різноманітних факторів: чисто мовних елементів, стилістичної специфіки, тематики, способів мислення тощо. Передбачається, що спосіб говоріння наперед визначає і створює саму предметну сферу дискурсу, а також відповідні їй соціальні інститути. Визначення який або чий дискурс може розглядатися як вказівка на комунікативну своєрідність суб'єкта соціальної дії, при чому цей суб'єкт може бути конкретним, груповим чи навіть абстрактним: використовуючи, наприклад, дискурс насилля, мають на увазі не стільки те, як говорять про насилля, скільки те, як абстрактний соціальний феномен «насилля» проявляє себе в комунікативних формах.

Про «насилля» ми згадали не випадково, оскільки у контексті постмодерністського мислення дискурс інтерпретується саме як «насилля, яке ми здійснюємо над речами», таке тлумачення знаходимо у представника французького структуралізму М. Фуко (див.: [6]). Загалом у його дослідженнях фундаментальним явищем постають дискурсивні практики, що являються ґрунтом для всіх подальших операцій при аналізі соціальних і культурно-мовних процесів. Виходячи з цього, аналіз соціокультурного механізму, направлено на регуляцію, контроль і обмеження дискурсивних практик, можна розуміти як аналіз зміненої позитивності, як проблему, що з'єднує, з одного боку, дискурс насилля, а з другого, насилля над самим дискурсом. У системі недискурсивності виділяються системи виключення. Перш за все, це заборона, представлена такими типами як табу на об'єкт, ритуал обставин і виключне право суб'єкта на дискурс. Усі три типи складають систему, що обмежує дискурсивні практики, пов'язані із заборонами

у сфері сексуальності і політики. До систем виключення відносяться також процедури розділення і відкидання, а також опозиція хибного й істинного. Таким чином, природа насилля і різноманітність його форм історичного існування в культурі безпосередньо належить природі самої мови, а також механізму соціокультурної регуляції дискурсивних практик, що утворюють у кінцевому результаті спосіб з'єднання влади і знання в кожному конкретному суспільстві.

У М. Фуко дискурс характеризується невіддільно від феномену влади, оскільки він, так як і влада, включений у соціокультурний контекст. Таке ж бачення у Р. Барта, який зазначає, що влада гніздиться в будь-якому дискурсі, навіть якщо він народжується у сфері безвладдя [1, с. 547]. Людина ж по відношенню до дискурсу, з одного боку, є його носієм, а з другого — оточена дискурсивним середовищем, існує в ньому. У рамках такої концепції, розглядаючи це явище, більша увага приділяється не змістовим, а суто мовним моментам. Тут дискурс трактується як самодостатня форма артикуляції знань у конкретній культурній традиції, при чому без урахування змін, що здійснюються суб'єктом. Дискурс — це складна, диференційована практика, яка підкоряється доступним аналізу правилам і трансформаціям. Форма об'єктивації одного і того ж змісту може, у залежності від домінуючого в суспільстві типу раціональності, досить широко варіюватися. Розвиваючи цю думку, М. Фуко виділяє наступні типи трансформацій дискурсивних практик: 1) деривації — трансформації, утворені шляхом дедукції чи імплікації, узагальнення, обмеження, виключення чи включення понять; 2) мутації — трансформації позиції мовця, мови чи відсутньої предметності, установлення нових форм інформативної соціальної циркуляції; 3) редистрибуції, зовнішні по відношенню до дискурсу, але не байдужі для його еволюції соціокультурні процеси, змінаправлячих ролей, зміщення функцій дискурсу [2, с. 64].

М. Фуко дійшов висновку, що «перетворюючи історичний аналіз на дискурс безперервності, а людську свідомість — на первісний суб'єкт усякого становлення та всякої практики, ми маємо справу з двома сторонами однієї й тієї самої системи думок. Час у ній осмислюється в термінах усеохопленості, а перевероти завжди є не чим іншим, як зростанням свідомості» [5, с. 21–22]. Постструктуралізм не просто породив новий дискурс, а виступив, за словами М. Фуко, засновником певної дискурсивності, тобто встановив деяку нескінченну можливість дискурсів із приводу себе самого як феномена, своїх методологій, гносеологічних об'єктів тощо. Головними проблемами постструктуралізму стають проблеми тексту, мови, сексуальності, різноманітних типів

культури та культурних практик. Для Фуко формування особистості, класу, нації визначається не місцем цих суб'єктів в системі виробничих відносин, а асортиментом дискурсів, що склалися в суспільстві.

М. Фуко показує, що система мови та інших знакових систем, з одного боку, і система влади і соціальних інститутів, з другого, тісно пов'язані між собою і підлягають взаємовпливу. Влада не має центру, не належить конкретним індивідам чи групам, так як кожний одночасно і володіє владою, і підкоряється владі інших, «якщо людина сама не являється государем, то представляє владу всередині механізму, де, у свою чергу, виступає тільки ланкою. Люди завжди бувають в певному роді керуючими і, одночасно, керованими» [7, с. 99]. Отож, розглядаючи різні системи та їх елементи, французький мислитель найбільше акцентує свою увагу на дискурсі як на соціально обумовленому порядку, організації системи мови, дії, що обумовлені пануючою в певній культурі владою, розповсюджується засобом і в інтересах влади, лежить в основі влади. У зв'язку з цим виводить поняття влади-знання, головні об'єкти якого мова і тіло людини. Влада нав'язує визначений дискурс, визначений самоопис людини і суспільства, вона керує діями людських тіл у часі і просторі. Розглядаючи дискурс, говоримо, перш за все, про структурну лінгвістику, із якої дискурс бере свій початок. Тут мова — не діяльність мовця, а готовий продукт, що пасивно використовується ним. Визначена свобода мовця в лінгвістиці для дискурсу перетворюється на зникнення суб'єкта і особисту несвободу всередині дискурсивних формацій. Структуралізм у М. Фуко — це перш за все дискурсивний структуралізм, що інтерпретує структуру через предмет і об'єкт лінгвістики. У цьому значенні дискурс являє собою розрив між предметом і об'єктом лінгвістики.

У філософії ХХ століття проблема дискурсу досліджувалася в контексті взаємозв'язку влади і мови. У межах структуралізму виникли і розвивались теорії «дискурсу влади» і «влади дискурсу», які розглядали проблему використання мови будь-якою владою і висували уявлення про специфічну владу мови над індивідами. Одним із головних понять філософії влади є поняття дискурсу — практики мовного вживання у соціум. Такі представники структуралізму, як М. Фуко і Р. Барт, розглядають дискурс не просто як певну форму виразу, а як мовленнєву комунікацію, мовленнєву діяльність і навіть як символічну практику взагалі. На їхню думку, дискурс відіграє важливу роль у функціонуванні влади. М. Фуко визначав дискурсивну функцію механізмів соціального панування, оскільки припускав, що за дискурсивною формацією будь-якого типу приховується влада, яка вислизає

від спостереження. Він висловлює думку, що будь-який дискурс є елементом чи тактичним блоком у полі силових відносин, що неможливо уявити існування, з одного боку, дискурсу влади, а з другого — протилежному йому безвладного дискурсу. На відміну від М. Фуко, для якого будь-який дискурс є дискурсом влади, Р. Барт, підкреслюючи вагу поняття «дискурс», все ж відзначає існування позавладних структур, що втілюють у собі сили свободи й здатні подолати ідеологічні стереотипи та дефетишизувати соціальну дійсність. Він пише: «Дискурсом влади я називаю будь-який дискурс, який викликає почуття здійсненої провини, відповідно, почуття провини у всіх, на кого цей дискурс спрямований» [1, с. 548]. Р. Барт виходить з того, що корінь дискурсу влади міститься у мові. Називаючи мову «загальнообов'язковою формою примусу», він зауважує, що мова і дискурс неподільні, адже на одній і тій же осі влади увесь цілком простір дискурсу.

Проблема визначення дискурсу і досі залишається невирішеною. Однак саме у розвідках французьких філософів термін набув досить цікавого окреслення. У загальному плані дискурс позначає відносно великі одиниці зв'язної мови, які розглядаються в екстралінгвістичному контексті. Таким чином, поняття дискурсу дозволяє тематизувати не тільки мову як таку, але й різноманітні форми соціальних практик, опосередкованих мовою.

1 Бібліографія

- [1] *Барт Р.* Избранные работы: Семиотика. Поэтика. М.: Прогресс, 1989.
- [2] *Ильин И.П.* Постструктурализм. Деконструктивизм. Постмодернизм. — М.: Интрада, 1996.
- [3] *Куцепал С.В.* Французька філософія другої половини ХХ століття: дискурс із префіксом «пост-». — К.: ПАРАПАН, 2004.
- [4] *Філософський* енциклопедичний словник. — К.: Абрис, 2002.
- [5] *Фуко М.* Археологія знання. — К.: Основи, 2003.
- [6] *Фуко М.* Воля к истине: по ту сторону знания, власти и сексуальности. — М.: Касталь, 1996.
- [7] *Фуко М.* История сексуальности — III: Забота о себе. — К.: Дух и литера; Грунт; Рефл-бук, 1998.